

тографам Стасису Жумбису и Казимерасу Вайнорасу и всем другим, помогавшим при издании этой книги.

Редколлегия

Rimutė Rimantienė

ŽEMDIRBYSTĖS PRADŽIA BALŲ ŽEMĖSE

Žemdirbystė, kaip ir bet kuri ūkio šaka, negali būti siejama su etninėmis kategorijomis. Ji visur labai panaši, vartojami vienodi žemdirbystės įrankiai, tos pačios žemės ūkio sistemos. Todėl baltų žemdirbystė negali skirtis nuo kitų genčių žemdirbystės. Ir vis dėlto etninėje istorijoje žemdirbystės pradžia yra svarbi, nes tai naujos epochos pradžia.

Dar prieš nedaugelį metų Lietuvoje vieninteliai žemės darbo pradžios akmens amžiuje įrodymai buvo akmeniniai kapliai ir labai nedaug kultūrinių augalų sėklų bei jų atspaudų. Tačiau tikruoju požymiu galėtume laikyti tik Šventosios 6-oje gyvenvietėje 1984-1985 m. rastus tris medinius rankinius arklius¹. Gyvenvietė datuota radiokarboniniu metodu: (Vs-499) 4170 ±110 / cal 2910 2580 m. pr. Kr. (Vs-500) 4070 ±110 / cal 2875 (2598) 2470 m. pr. Kr.

Taigi patikimiausia data būtų apie 2600 m. pr. Kr.

Iš aiškiai įvežtinių dirbinių minimoje gyvenvietėje galima spręsti, kad žemės ūkio kultūra į Lietuvą plito iš Rutulinių amforų kultūros srities, pirmiausia užgriebdama pietinę ir vakarinę dalį.

Rankinis arklas Europos archeologinėje medžiagoje yra gana retas radinys, nes tai pats seniausias žemės ūkio įrankis. Lietuvoje rankinių arklų prototipu reiktų laikyti ir Šventosios 3-oje gyvenvietėje rastąjį dirbinį, laikytą kapliuku, nors dirbti juo kaip kapliu neįmanoma - galima tik stumti priešais save². Jo data dar ankstyvesnė - siekia IV tūkstantmečio pr. Kr. ribą: (Vib-9) 4410 ±70 / cal 3296 (3037) 2922 m. pr. Kr.

Rankinių arklų būna ir raginių. Toks rastas Cedmare³, Kaliningrado srityje, kurio skylutėje vietoj užkirtimo turėjo būti strypelis. Rankinių arklų žinoma ir kituose kraštuose.

Mediniai rankiniai arklai Europoje pažįstami nuo akmens amžiaus, pvz., Egozvil 3 - Šveicarijoje⁴, iki ankstyvojo geležies amžiaus kaip, pvz., Biskupyne-Lenkijoje⁵. Be abejo, jie tiko tik vagoms varinėti. O dirvonui plėsti visur buvo vartojami mažai apdirbti akmeniniai kapliai. Javai - šerytės (*Setaria italica*), dvieiliai kviečiukai (*Triticum dicoccum*), kanapės (*Cannabis*); be abejo, dar buvo raunami rankomis, kuliami mediniais kulstais ir dar nemalami.

Šių pirmųjų žemdirbių kultūros Pabaltijy - nei Nemuno, nei Narvos, nei Rutulinių amforų - dar nebuvo baltiškos, nors aiškiai europidinės. Tačiau visos jos dalyvavo baltų susidarymo procese su savo antropologiniu tipu, savo kultūriniu palikimu ir ūkine struktūra, kurių atskiri komponentai ne visuose Baltijos kraštuose vienodai išryškėdavo.

Baltų formavimosi procesą užbaigė Virvelinės keramikos kultūros gentys, įsiliejusios ketvirtuoju komponentu į šį trijų kultūrų junginį. Taip

susidarė jau užbaigta Pamarių kultūra, kurią galima priskirti vakarų baltams.

Tai kultūra, kuri įtvirtino jau tikrą žemdirbystę baltų kraštuose. Pvz., Nidos Pamarių kultūros gyvenvietėje⁶ rasta net 77 akmeniniai kapliai, trinamųjų girnelių nuolaužų, trintuvėlių, pjautuvų ašmenėlių, druskos garinimo pėdsakų. Tai rodo, kad pagrindinis verslas jau turėjęs būti žemdirbystė. Nida priklauso tipiskajam Pamarių kultūros laikotarpiui.

Tačiau ryškiausias įrodymas - tai Šventosios 4A gyvenvietės medinis jaučių jungas, rastas 1990 m. kartu su Pamarių kultūros puodų šukėmis labai ryškioje stratigrafinėje padėtyje. Beje, jis yra tik apie 60 cm ilgio, todėl galėtume manyti, kad tai tik modelis - apeiginis dalykas, juo labiau, kad akmens amžiuje aptinkama nemaža įvairiausių dirbinių - modelių.

Kaip rodo įvairiausiuose kraštuose aptikti uolų raižiniai su jungais pakinkytais jaučiais, datuotinais akmens amžiaus pabaiga - žalvario amžiaus pradžia, tuo metu arimas jaučiais jau buvo paplitęs didžiojoje Europos dalyje. Jei mintimis nubrėžtume trikampį tarp Simferopolio Kryme, Mont Bego Prancūzijos Alpėse ir Bohuslän vidurio Švedijoje, kur tokie raižiniai pažįstami nuo seno, tai į tą arealą gražiai įtilptų ir Baltijos kraštai. Nors minėtųjų raižinių datavimas gana reliatyvus, tačiau reikia prisiminti, kad jaučių jungas jau buvo pažįstamas ir Piltuvėlinės keramikos kultūroje, kuri atitinka Baltijos vidurinįjį neolitą.

Ankstyvieji teoriniai samprotavimai, kad gamybinio ūkiu imta verstis tik bėdos atveju, nepasitvirtino. Visos žiedadulkių analizės, karpologiniai tyrimai tose Šventosios gyvenvietėse, kur aptikta medinių žemės ūkio darbo įrankių bei sėklų, aiškiai parodė, kad nauja ūkio forma skverbėsi nė kiek nepakitus nei florai, nei faunai. Kilniųjų lapuočių dalis žiedadulkių diagramose nemažėjo, taip pat nemažėjo ir randamų laukinių žvėrių bei žuvų liekanų. Pastaruoju metu tyrinėjamoje Šventosios 4-oje gyvenvietėje tai buvo galima labai aiškiai pastebėti. Pavyzdžiui, žiedadulkių analizei paimti iš pjūvio, kurio apatiniame horizonte (B) gulėjo irklas (datuotas kalibruotomis datomis apie 3700 m. pr. Kr., o viršutiniame (A) minėtasis jaučių jungas su Pamarių kultūros šukėmis, kurių data turėtų būti artima Rutulinių amforų kultūros Lietuvoje datoms, t.y. - III tūkstantmečio pr. Kr. vidury ar antroji pusė (kalibruotomis datomis). Ir tai ne tik baltų kraštuose. Vidurio Europoje tipiška žemdirbių kultūra - Juostinės keramikos - susikūrė geriausio, atlantinio, klimato laikotarpiu⁷. Pagrindinė priežastis turėjo būti ne tik ryšys su pažangesnėmis kultūromis, bet, svarbiausia, visuomenės mentaliteto raida - laipsnis, kurį ji pasiekė ir kuris turėjo būti peržengtas⁸. Negalima manyti, kad tokia pažanga buvo visuotinė. Jau turėjo būti susidaręs pažangusis - aukštesnis visuomenės sluoksnis, kurio prestižas reikalavo naujų dalykų. Naminė kiaulė tuo metu, kai pilnas miškas šernų, pirmiausia buvo prestižo dalykas. Kultūriniai javai - irgi, nes ypač pajūryje augo nemaža laukinių

augalų valgomomis sėklomis. O avis ir ožka - tikrai įvežtiniai gyvuliai, rodo jau aiškų naujienų poreikį. Su visu tuo turėjo įsiliėti ir naujų gyventojų - tikrųjų indoeuropiečių, nes vien mainų prekybos keliu tokios naujovės neįdiegiamos. Neįdiegiamos jos ir prievarta, tad reikėtų manyti, kad tariami indoeuropiečių-virvelininkų užkariavimai irgi vienas iš mitų. Atrodo, kad labai svarbus veiksnys čia turėjo būti egzogaminiai santykiai, greičiausiai net matrilokaliniai.

Beje, prestižinių dalykų poreikis tuo pat metu skatino palaikyti ryšius ir su šiaurės kaimynais. Šventosios gyventojai iš šiaurės gabenosi skalūno dirbinius, mainydami juos į gintaro papuošalus, tačiau šį kartą tai nebuvo egzogaminių santykių pasekmė, nes nieko ūkiškai naujo iš šiaurės jie neperėmė. Tai įrodo tik, kad buvo atėjęs laikotarpis, kai visuomenėje išaugo viso to reikalaujantis sluoksnis, ir tai lėmė staigią pažangą.

Iš perspektyvos žiūrint, kartais atrodo, kad įvairūs stiliai kinta staiga, staiga ir žūva. Štai čia ir glūdi Virvelinės keramikos kultūros paslaptis.

Pastaruoju metu vėl buvo bandyta gaivinti pasenusią nuomonę, kad Pamarių kultūra, nežinomų genčių atnešta, staiga atėjusi ir staiga pradingusi. Taip nėra. Mūsų nuomone, Virvelinės keramikos kultūrą reikėtų suprasti kaip epochą. O istorinių epochų kaita, ypač žiūrint iš perspektyvos, visuomet atrodo staigi - romantiška-gotiška-renesanso ir t. t., kurios tartum neturi tarpusavyje ryšio. Akmens amžiuje taip pat reikia pripažinti epochų kaitą, kuri tik iš paviršiaus atrodo staigi. Jos giluminiai procesai nebuvo staigūs, o jos reikšmė didelė ne tik vakarų, bet ir rytų baltams. Tikėkimės dar daugelio paslapčių, slypinčių po žeme.

Tad reikia manyti, kad į naują ir esminę kultūros, o kartu ir etninės istorijos pakopą pirmiausia įžengė Vakarų Lietuvos gyventojai. Tai neatšiejama nuo jų santykių su pažangesnėmis kultūromis - Rutulinių amforų ir Virvelinės keramikos. Pirmosios įtaka buvo tik epizodinė, o virvelinės - lemiamoji. Ji galutinai įtvirtino tą pastovumą, kuris buvo būtinas konsoliduotis apibrėžtoje teritorijoje etniniam junginiui - baltams.

Išnašos:

¹ Rimantienė R., Česnys G. The late globular amphore culture and its creators in the east Baltic area from archaeological and anthropological point of view // The Journal of Indo-European studies. 1990. Vol. 18. No.3. P. 339-377.

² Rimantienė R. Žemės ūkio pradžia Lietuvoje // Lietuvos archeologija. 1992. T. 9. P. 120-126.

³ Gaerte W. Urgeschichte Ostpreußens. Königsberg, 1929.

⁴ Müller-Beck H. Seeberg. Burgäschessee-Süd: Holzgeräte und Holzbearbeitung // Acta Bernensia. 1965. II. 5. Bern.

⁵ Śląski Lużyckie wybory drewnianc z Biskupina // Sprawozdania z prac wykopaliskowych... Poznań, 1950.

⁶ Rimantienė R. Nida. Senųjų baltų gyvenvietė. V., 1986.

⁷ Milisauskas S., Kruk J. Neolithic Economy in Central Europe // Journal of World Prehistory. 1989. Nr. 3/4. P. 403-446.

⁸ Madsen T. Where did all the Hunters go? // Journal of Danish Archeology. 1986, 5. P. 229-239.

Rimutė Rimantienė

DIE ANFANG DES BODENBAUES BEI DEN BALTEN

Zusammenfassung

Der Bodenbau könnte keinesfalls zu den ethnischen Kategorien zugezählt werden. Aber in der ethnischen Geschichte spielt er doch eine beträchtliche Rolle als Anfangspunkt einer neuen Epoche. Nicht vor langem wurde über die Landwirtschaft in der Steinzeit nur nach steinernen Erdhacken geurteilt. Nur die in den Jahren 1984-1985 gefundenen 3 hölzernen Hand-Ards in Šventoji 6 konnten als rechtmässige Zeugen des Bodenbaues gedeutet werden. Den kalibrierten C¹⁴ Daten nach gehören diese etwa um 2600 BC. Ein Stück eines ähnlichen Gerätes wurde auch aus Šventoji 3 bekannt, das den kalibrierten Daten nach um 3000 BC zu setzen wäre. Ein Hand-Ard aus Geweih wurde schon vor langem aus Zedmar bekannt. Hölzerne Hand-Ards sind, wenn auch nicht zahlreich, durch ganz Europa verbreitet.

Das waren noch nicht die Baltenvölker, die die ersten Bodenbaugeräte benutzt haben, sondern die Träger der Narva-, Nemunas- und Kugelamphorenkultur. Ander der Bildung baltischen Kultur - der Haffküstenkultur - sollte noch als vierte Komponente die frühe Schnurkeramik-kultur beteiligt sein.

Die Haffküstenkultur war eine Bodenbaukultur, wie wir es am besten aus der Siedlung Nida merken können. Doch das wichtigste Zeugnis könnte ein Ochensjoch, der in Šventoji 4A im Jahre 1990 gefunden wurde, sein. Den palinologischen und karpologischen Angaben nach, konnte die Einwohner zu diesem Wirtschaftsumbruch kein Mangel an Nahrungsmittel drängen, wie eben auch in Mitteleuropa.

Die eigentlichen Ursachen liegen in dem Mentalitätsniveau der Gemeinschaft, die bereit war, neue Einflüsse von auswärts anzunehmen. Den Anlaß dazu gaben wohl die exogammen Beziehungen zwischen Nachbarvölkern. So könnte es von einer Invasion der Schnurkeramiker kaum die Rede sein. Die Schnurkeramik-kultur sollte man eher als eine Epoche betrachten.

So hätten wir meinen wollen, daß die Entstehung der Baltenkultur eng mit dem Epochenwandel verbunden war. Und wir haben wohl volles Recht, die Haffküstenkultur, die schon ganz beständig war, als die Kultur der Balten bzw. der Westbalten zu heissen.

НАЧАЛО ЗЕМЛЕДЕЛИЯ НА ТЕРРИТОРИИ БАЛТОВ

Резюме

Земледелие, как и любая другая отрасль хозяйства, не может быть сопоставлена с этническими категориями. Оно везде одинаково употреблением тех же орудий труда, использованием систем сельского хозяйства. Таким образом, земледелие балтов не может отличаться от земледелия других народов. Однако начало земледелия является отправной точкой в этнической истории, так как появляются более устойчивые коллективы. Это начало новой эпохи. Потому и археологи западных стран начало неолита ведут от начала производящего хозяйства. Мы этого не делаем по разным соображениям.

Еще несколько лет тому назад единственными представителями земледельческой культуры были каменные мотыги, несколько зерен и их оттиски на стенках горшков. Однако действительным доказательством можно считать лишь 3 ручных рала, найденных в позднеарвском поселении Швянтойи 6 во время раскопок 1984-85 годов.

Некалиброванные даты по C^{14} - конец III тыс. до Р. Х., калиброванные - около 2600 г. до Р. Х.

Однако имеются находки, показывающие, что идея ручного рала существовала в более ранний период, т. е. в среднем неолите. Это обломок своеобразной мотыги, которую невозможно употреблять в качестве мотыги, ею можно только двигать перед собой. Она из поселения Швянтойи 3, калиброванная дата по C^{14} - около 3000 до Р. Х. Одновременно там были найдены и семена конопли. Также существуют роговые ручные рала, к которым можно причислить одно изделие из Швянтойи 3. Его аналоги известны в болгарском неолите. Давно известна роговая находка из Цедмара.

В Европе ручные рала известны меньше, чем более поздние, уже управляемые животными. Известны неолитические ручные рала из Швейцарии (Эгольцвил), Швеции (Сварварбо). Рало того же типа известно и в Бискупине из раннего железного века (но вряд ли оно использовалось в качестве настоящего орудия).

По импортным изделиям из области культуры Шаровидных амфор можно судить о происхождении отсюда и земледельческих орудий. Данная культура вместе с Нарвской и Неманской культурами, легли в основу балтской культуры, которую

как четвертый компонент совершили носители культуры шнуровой керамики. Так образовалась Жуцевская (или Памарю) культура.

Во время ее существования в Прибалтике окончательно утвердилось земледелие (а не скотоводство, как предполагалось ранее). Нпр., найденные в поселении Нида 77: мотыг, обломки зернотерок и растирателей, лезвия от серпов, наконец, предполагаемое выпаривание соли, свидетельствуют о том, что основная отрасль хозяйства было земледелие. Однако самой интересной прошлогодней находкой в Швянтойи 4А (верхний слой) является деревянное ярмо, найденное в стратиграфически очень хорошем положении вместе с Жуцевской керамикой. Кстати, его достаточно маленький размер - 60 см. в длину - заставляет предполагать, что оно было обрядовой моделью. Довольно часто встречаются наскальные изображения волов в упряжках. Они зачастую причисляются к бронзовому веку. При мысленном соединении треугольника Симферополь, Французские Альпы и средняя Швеция (Бохуслен), где такие рисунки издавна известны, в этом ареале, вне всякого сомнения, поместится и Прибалтика. Причем датировка их является условной. Напомним, что ярмо в культуре Лейковидных кубков появилось еще раньше.

Теоретические предпосылки о том, что земледелие появилось вследствие недостатка пищи, не находят подтверждения ни в Прибалтике, ни в большей части средней Европы. Пыльцевые анализы, карпологические, фаунические и другие исследования показывают, что земледелие возникло в самых хороших климатических условиях. Особенно ясно это прослеживается в пыльцевой диаграмме, полученной в последнее время в Швянтойи 4, так как образцы были взяты в том разрезе, в нижнем горизонте (В) которого вместе с находками Нарвской культуры лежало весло (по калиброванным датам - около 3700 л. до Р. Х.), а в верхнем слое (А) упомянутое ярмо - которое может быть датировано по рядом с ним лежащим находкам - ранней Жуцевской керамики, - вторая половина III тысячелетия до Р. Х. по калиброванным датам. Ухудшения климата не замечается. И это не только в Прибалтике - типическая земледельческая культура Ленточной керамики появилась в наиболее благоприятных климатических условиях - в атлантическом периоде. Основная причина - развитие менталитета общества, которое было готово принять новое хозяйство. Появился новый высший слой населения, который требовал новых престижных вещей. Домашние животные в то время, когда было полно диких зверей, были признаком прес-

тижа. Особенно, если это животное было не местного происхождения - овца, коза. Кажется, основной путь - это экзогамные взаимоотношения, которые предположительно были матрилокальными. В то же время (в среднем неолите) началась торговля янтарем и сланцем с северными соседями. Таким образом, настало время, когда в обществе образовался слой, который требовал всего этого - и это обусловило быстрый прогресс. Внезапное появление и такое же внезапное исчезновение Жуцевской культуры навело некоторых исследователей на мысль о том, что Жуцевская культура принадлежала неизвестному исчезнувшему племени. Однако это не так. Культуру Шнуровой керамики, по нашему мнению, следует понимать как эпоху. А граница между эпохами, глядя из перспективы, всегда представляется внезапной - романская - готическая - ренессансовая и т.д., вроде не имеющие связи между собою. В данном случае также сталкиваемся со сменой эпох, которая только в перспективе представляется внезапной, однако происходящие внутренние глубинные процессы имеют важное значение не только для западных, но и для восточных балтов.

Ildiké Loze

ON CULTURAL DIFFERENTIATION IN THE LATE NEOLITHIC OF EASTERN BALTIC

The territory of Eastern Baltic in the Late Neolithic in the culturally-ethnic respect does not represent a united whole. This is conditioned by the whole course of historical development of culturally-ethnic complexes of the preceding time, because in the Middle Neolithic in the territory under consideration changes took place breaking the cultural unity characteristic of the Early Neolithic Narva culture investigated for the present only in the territory of the Lubāna Lowland (Latvia)¹ and in Estonia².

According to the elaborated chronological scale of the Early Neolithic of Eastern Baltic, the Narva culture dated in the territory of Latvia from the Early Neolithic should be ascribed to 4500-3000/2900 BP.³ The earliest stage of development of this culture investigated in the Zvidze and Osa settlement sites (the Lubāna Lowland) keeps just within these chronological limits, but the middle stage of development of this culture in the Kääpa settlement site (Estonia) dates from a later period of time - 2900-2690 BP.⁴

According to this scale, early monuments of the Neolithic and their radiocarbon datings synchronize with those of the Middle Neolithic cultures of the central part of Eastern Baltic.⁵

In the Middle Neolithic in the territory of Eastern Baltic the presence of two different complexes of the Porous Pottery culture and the Comb-and-Pit-marked Pottery culture was observed. The former was interpreted differently: the Eastern Baltic culture in the territory of the Lubāna Lowland⁶, the Sārname one - in the Latvian littoral of the Baltic Sea⁷, the Narva one - on the banks of Lake Kretuonas⁸ and in the Lithuanian littoral of the Baltic Sea⁹, but the Comb-and-Pit-marked Pottery culture spread in the territory of Estonia¹⁰, Latvia¹¹, as well as partly on the banks of Lake Kretuonas¹², was connected by investigators only with the western complex of the so-called typical and late comb-and-pit-marked pottery.

According to investigations in the territory of Latvia, the Middle Neolithic Porous Pottery culture (pottery of the Piestiņa and Zvidze type) formed in the course of intermingling of the local Early Neolithic Narva culture and the newcomer - the Comb-and-Pit-marked Pottery culture.¹³

Indeed, the Middle Neolithic pottery of this type in the territory of the Lubāna Lowland possesses features characteristic of the comb-and-pit-marked pottery manifesting themselves in the technology of making and forms of vessels, as well as in ornamentation - the presence of comb and smooth patterns.¹⁴